

משניות סדר 'מועד', 'מועדים' או 'זמנים'?

על שמו של הסדר השני בשישה סדרי משנה

פתיחה
סדר זמנים
מועד ולא מועדים
'מועד' לשון רבים
'מועד' לשון יחיד
סיכום

פתיחה

עובדת היותה של המשנה מחולקת לסדרים מצוינת כבר בברייתא (אבות דרבי נתן פרק כט) בדבריו של אבא שאול בן ננס: "כיצד שנה אדם פרק אחד שנים ושלושה... סדר אחד שנים ושלושה סדרים...". המנין שישה סדרים מצוי בדברי האמורא רבי חייא בכתובות קג, ב, וכן אצל אמוראים אחרים. שמותיהם של הסדרים מצויים באסתר רבה, וכן בדרשתו של ריש לקיש במסכת שבת (לא, א) בהתייחסו לפסוק "וְהָיָה אֱמוּנַת עַתִּיד חֶסֶן יְשׁוּעַת חֲכָמֹת וְדַעַת, יִרְאֵת ה' הִיא אוֹצְרוֹ" (ישעיהו לג, ו): "אמונת זה סדר זרעים עתיד זה סדר מועד חוסן זה סדר נשים ישועות זה סדר נזיקין חכמת זה סדר קדשים ודעת זה סדר טהרות". מכאן ואילך אנו מוצאים את המילה 'מועד' במקומות נוספים בתלמוד¹.

שאלות שונות ומגוונות עולות ביחס לסדרי המשנה השונים, ובכללם סדר מועד. ביניהן: האם אכן יש רק שישה סדרים או שמא יותר²; מה סדרן של סדרי המשנה³; ומה המאפיין התוכני של כל סדר וסדר⁴. הפניית תשומת הלב לשמו של סדר מועד

1 סוכה ד, ב. בנושא זה ראה: ח' אלבק, מבוא למשנה, ירושלים תל אביב תשי"ט, עמ' 125; י"נ אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, ב, ירושלים תש"ח, עמ' 980-981; הרב ר' מרגליות, יסוד המשנה ועריכתה, ירושלים תש"ן, עמ' כד-כה; ז' פרנקל, דרכי המשנה, תל אביב 1959, עמ' 268.

2 על השאלה האם היו סדרים נוספים ראה הרב ר' מרגליות, יסוד המשנה ועריכתה, תל אביב תשט"ז, עמ' כט.

3 הסדר המקובל הוא זמ"ן נק"ט. לצידו של סדר זה מוכר גם הסדר נז"ם קט"ן (ראה במדבר רבה יג; מדרש תהלים יט).

4 או בניסוח מעט שונה, המאיר בצורה שונה את השאלה מה גרם להכללתן של מסכתות שונות בתוך הסדר בו הן מצויות. עי' במקורות השונים המוזכרים לעיל הע' 1.

מעלה שתי נקודות: א. העובדה שיש שכינו אותו בשם אחר – סדר זמנים⁵. ב. הדיונים הרבים שהתעוררו סביב העובדה שזהו הסדר היחיד ששמו מופיע בלשון יחיד. לשני נושאים אלו יוקדשו הדברים שלהלן.

סדר זמנים

עובדה לא מוכרת היא, שהיו שכינו את סדר מועד בשם 'סדר זמנים'. רבי משה אלמושליו בראשית ספרו 'פרקי משה' על פרקי אבות (סלונקי שכ"ג) תמה מדוע את סדר הדורות של מסירת התורה הכניס רבי דווקא בתחילת מסכת אבות:

הספק ראשון הוא למה הוצרך רבינו הקדוש מסדר המשניות להזכיר פה סדר קבלת התורה בראש המסכתא הזאת, ולמה לא הזכירו בראש סדר זמנים או סדר נשים או סדר נזיקין, כל אחד משאר הסדרים.

אין כל ספק שכונתו של הרב אלמושליו במילים "סדר זמנים" היא לסדר מועד; קשה להניח שזו שיגרא דלישנא בלבד, או כינוי חד-פעמי, שכן מצויות גם מהדורות משנה בהן נקרא סדר מועד סדר זמנים, ביניהם המשניות עם פירוש כף נחת ונציה שס"ט⁶.

מועד ולא מועדים

בין היצירות הספרותיות אליהן מתייחס הרב זיין ב'סופרים וספרים' מצוי גם כתב העת 'לקט ששנה'. בתארו את שמצא בו כתב הרב זיין⁷:

בין ההערות הקצרות אנו מוצאים דברים די מעניינים. אין אותן ההערות נוגעות להלכה במונח המצומצם, אבל חשובות הן מבחינת תולדות ההלכה או המנהג. הרי הערה כזאת: 'למה סדר מועד נקרא בלשון יחיד ושאר כל הסדרים בלשון רבים'⁸? יש בדבר כדי להפליא מצד אחר: כל כך עסקו חכמים שונים בתולדות המשנה דרכיה וצורותיה סדריה ומסכתותיה ופרקיה, ודומני שאף אחד מהם לא שם אל ליבו שאלה פשוטה זו: למה חמישה סדרים שמותיהם בלשון רבים ורק אחד מהם, מועד, הוא בלשון יחיד? לא הרגישו כלל בשינוי זה.

- 5 מעניין לציין שהיו שתמהו למה הרמב"ם קרא לחלק העוסק בספרו היד החזקה בענייני המועדים בשם 'זמנים' ולא כלשונה של המשנה. ראה רמ"מ שניאורסון, ליקוטי שיחות, לב, ניו יורק תשנ"ג, עמ' 132-133.
- 6 על כל זה ראה מ"ש טוביה פרשל ב'הצפה' כו אלול תשס"א עמ' 12.
- 7 סופרים וספרים, ג, תל אביב תשי"ט, עמ' 169.
- 8 לקט ששנה, תרצ"ח, סימן יד.

אולם הרב זיון לא דק בדבריו. השאלה לא התעוררה לראשונה בשנת תרצ"ז, אלא היא מצויה כבר בספרו של רבי נפתלי כ"ץ 'סמיכת חכמים' שראה אור בפרנקפורט תס"ד – למעלה ממאתיים שנה קודם לכן, ומאז היא שבה ועולה אצל חכמים שונים.⁹

'מועד' לשון רבים

שניים מחכמי זמננו הסבירו שהמילה 'מועד' עצמה היא כבר בלשון רבים. הרב חיים קניבסקי כתב זאת בלשונו הקצרה ללא הבאת תימוכין לדברים¹⁰, והרב חסידא תמך עצמו בפסוקים בצפניה (ג, יח) "נוגי מועד" ובאיכה (א, ד) "מבלי באי מועד"¹¹.

גם אליעזר לוי במבוא לפירושו¹² לסדר מועד מסכים שהתיבה 'מועד' היא לשון רבים, ומסביר¹³:

יתכן שביטוי 'מועדים' מכוון למועדים שבתורה בלבד, ואילו השם 'מועד' מקיף יותר וכולל כל הנכנס בגדר מועד קבוע, כגון חגים בתקנת חכמים ותעניות.

באופן דומה כתב אלבק, אך לדעתו ההרחבה אינה ממועדי התורה למועדים נוספים – אלא מימי חג לימים מיוחדים שאינם ימי חג, וזוהי ההצדקה להכללת מסכתות שקלים ותענית בתוך הסדר¹⁴.

דברים אלה דומים לדברים שכתב בפירוט יתר רבי דוד כהן-סקלי בהסברו השני לשם מועד¹⁵:

משום דמועדים נאמר על מועדי ה' כדכתיב 'מועדי ה' מקראי קדש', וכתב

- 9 יש לציין שיש שהעלו את השאלה ללא הצעת תשובה, לדוגמה ראה את דבריו של: א' זיינר בכתב העת לקט ששנה, תרצ"ז, עמ' נה ע"ב; וכן דברי 'השואל הרוצה בתשובה' בתוך: "שיחות תלמידי חכמים", א (תשי"א), עמ' תכ.
- 10 ש"ז פייער, הליכות חיים, ב, לייקוואד תשס"ו, עמ' קע.
- 11 כרמי ישראל, ירושלים תש"ן, עמ' ריט.
- 12 על פירוש זה ראה מאמרי "פירוש 'משנה מפורשת' לר' אליעזר לוי", המעין תשרי תשס"ו (מו, א) עמ' 73-84.
- 13 הרב א' לוי, משנה מפורשת – מועד, תל אביב תשי"ג, בדברי המבוא לספר.
- 14 ח' אלבק, משניות – מועד, ירושלים – תל אביב תשי"ט, עמ' 3.
- 15 הרב דוד כהן-סקלי, בנפש דוד, נדפס בתוך ספרו קרן לדוד, ירושלים תשנ"ד, סי' רכט. דברים אלה דומים להסבר שהוצע על ידי הרב פ' שינמן ב"שערי תשובה", שיחות לתלמידי חכמים, לא (טבת תשי"ד), עמ' תלו, וכן בדברי הרב ש' ויניק שם עמ' תלז. אמנם יש לתת את הדעת על הבהל דק ביניהם האם יש כאן שינוי במשמעות המילה, ומעבר ממועד במשמעות חג למועד במשמעות זמן, כפי שהציע ר"פ שיינמן, או רק הרחבה של התוכן הכלול בו מימי שמחה לימים הכוללים גם ימי צער, כפי שהציע ר"ש ויניק.

'וביום שמחתכם ובמועדיכם' וכו' שהם מועדי ה' שניתנו לשמחה. אבל 'מועד' כולל כל עת, כמו 'מועד לכל חי', וכמו שכתוב ירמיהו מ"ו 'פרעה מלך מצרים העביר המועד', שהוא לשון עת המיועד. ולכן לא נקטו בלשונם מועדים אלא מועד, כדי להורות לנו שסדר זה הוא מועד לכל חי, שהוא לשון עת שכולל לכל העתים לטובה ולהפכו, עת לבכות ועת לרקוד, כמו סדר מועד קטן וסדר תענית וכיוצא בזה.

'מועד' לשון יחיד

אלה המקבלים את היות שם הסדר מועד בלשון יחיד מצדיקים זאת בשני אופנים מרכזיים, מהם שמוצאים את הצידוק בתוך עולמה של המשנה, מהם שעושים זאת תוך שהם אומרים שהשם כולל מסר מחוץ לעולמה של המשנה, מסר אותו ניתן להעביר בצורה מדויקת דווקא על ידי השימוש בלשון יחיד.

הרב יוסף משאש הציע שהטעם לקריאתו של כל סדר בלשון יחיד או רבים קשור למסכת הפותחת את הסדר, ובעוד בשאר הסדרים "המסכתא הראשונה מכל סדר כוללת דברים הרבה, כגון סדר זרעים מסכתא קמא שהיא מסכת ברכות כוללת ברכת כל הזרעים לכן קרי ליה בלשון רבים זרעים, וכן בסדר נשים המסכתא הראשונה שהיא מסכת יבמות כוללת כמה דיני נשים יבום חליצה מיאון כל הנשים הפוטרות צרותיהן מהחליצה והיבום, ולכן קרי ליה בלשון רבים נשים..."¹⁶ וכך בשאר הסדרים. אבל סדר מועד שונה, שכן "המסכתא הראשונה היא מסכת שבת שמדברת רק על מועד אחד שהוא השבת, ולכן קרי ליה סדר מועד בלשון יחיד".¹⁷ אולם רבי נפתלי כ"ץ, שהוא הראשון שעורר שאלה זו, כתב¹⁷:

ולהכי נקרא סדר מועד בלשון יחיד, להורות דבכל מועד צריך לדרוש מענינו דוקא זהו הנקרא דבר בעתו, ולאפוקי דלא תדרוש הלכות סוכה בפסח ולהיפך. דלהכי לא נקרא הסדר מועדות לשון רבים, דלא תימא דכל ענייני מועדות חד הוא, ואף אם ידרוש ענייני סוכה בפסח כיוון שהם דברים שכליים אמיתיים שפיר נקרא מעניינו כיוון דהכל הוא עניין מועד וכל המועדים כחדא חשבינן, וזה אינו, דאין זה דבר בעיתו כי אם לדרוש מעניינו דהאי מועד דוקא. להכי נקרא סדר מועד בלשון יחיד ולא מועדים, שלא לכלול שני מועדים כאחד.

בדבריו אלה בעל 'סמיכת חכמים' נטש את הפירוש הפשוט ששם הסדר מורה על תוכנו, דבר המאפיין את שמותיהם של שאר הסדרים, וטען שקריאת שמו של הסדר

16 מים חיים, א, ירושלים תשכ"ז, עמ' לח.

17 ברכת ה' – סמיכת זקנים, פרנקפורט תס"ד, דף ד ע"ב.

באה להעביר מסר ללומדים שיש לעסוק בחג בענייני החג עצמו ולא בענייני חגים אחרים.

בכיוון דומה הלך הרב זאב הוברמן. בדבריו הוא מתייחס למימרא של ר' חייא לפיה אין לשאול חכם העוסק בנושא אחד בנושא אחר "מפני שכל הלומד איזה מסכתא עליו להתעמק בה כאילו חסרה לו וצריך להשתלם בה"¹⁸, ורעיון זה הוא מיישם גם על המועדים¹⁹:

וכן הוא גם מידת המועדים, כל אחד בשעתו יחיד ומיוחד הוא אין אחר חוץ ממנו. חמישה סדרי משנה כולן שמותן בלשון רבים, זרעים נשים נזיקין טהרות קדשים, אך שיש לבד נקיבת שמו בלשון יחיד – עתיד זה סדר מועד.

הועלתה גם האפשרות שהשם 'מועד' נועד לרמוז לא רק למילה זמן – אלא גם למילה התוועדות. כך כתב הרב אברהם סנדר נמצוב²⁰:

...בפרשת תשא בפסוק ומשה יקח את האוהל גו' וקרא לו אוהל מועד, ופירש"י מועד לשון התוועדות לדורשי תורה. והנה כל הדינים של המסכתות של סדר מועד הם בהתוועדות ובהקהל, כמו שאמרו רז"ל בפסוק ויקהל משה את כל עדת בני ישראל, שבשבת ויום טוב צריכים להקהיל לדרוש בתורה, ומחמת זאת באים דיני עירובין שיהיה אפשר על ידי העירוב להתכנס יחד. וגם בדיני התענית והשקלים לקריאת המגילה היו נאספים אנשי הכפרים לעיירות לשמוע אותה. נמצא שכל דיני סדר מועד היו על ידי התוועדות. על כן קרא התנא את הסדר בלשון יחיד, לרמז שהתוועדות תהיה לשם יחידו של עולם, היינו לשמה, וגם שלא תהיה שם שום מחלוקת, אך אחדות.

ובכיוון קצת אחר כותב הרב יוסף משאש בהסבר האחרון שנתן לשם מועד²¹:

דשמירת המועדים מעכבת זה את זה, שאם שמר חג הפסח וזלזל באחרים נחשב עליו כאילו לא שמר אחד מהם... ולכן קרא לכולם בלשון יחיד, סדר מועד, להורות שכולם חשובים כמועד אחד שהמחלל מקצת כאילו חילל כולו.

לעומתם הרב רייכנברג טען שהשימוש במילה מועד נועד בכדי לקשר בין שם הסדר לפסוק 'כי אקח מועד אני מישרים אשפוט' עליו דרשו "מי שמאבד הזמן ואינו עוסק בתורה בשבתות ובמועדים ענוש יענש גם על ימי החול, ואין לו מקום פטור

18 זאב יטרף – ראש חודש, בני ברק תשס"א, עמ' קא.

19 שם.

20 הרב א"ס נעמצאוו, עדות לאסף, לונג ביץ' תשט"ז, עמ' כ-כא. מעניין שהוא מציין שהשאלה הועלתה בכתב העת הידישאי מארגן ז'ורנל כשש שבע שנים קודם לכן, אך לא מצאתי שם את הדברים.

21 מים חיים, א, ירושלים תשכ"ז, עמ' לח. וכעין זה כתב בספרו אוצר המכתבים, ג, ירושלים תשכ"ח, עמ' קג.

באומרו שהיה טרוד על המחיה ועל הכלכלה²². ומתוך כך הוא הסביר את השימוש בלשון יחיד בסדר מועד²³:

ועל כן יש לומר נקטו חז"ל בדוקא בלשון יחיד 'מועד', לרמז לאדם הפסוק הנ"ל 'כי אקח מועד' שנכתב בלשון יחיד, ויזכור תמיד שלא ניתנו השבתות והמועדים אלא שיעסקו בהם בתורה.

אולם יש שהציעו שלמרות שהשם 'מועד' מתייחס לכל המסכתות המצויות בסדר, ובאופן זה לכל החגים הכלולים בו, ציון שמו בלשון יחיד נועד בכדי לתת דגש למועד אחד שנידון בו על פני האחרים. כך האדמו"ר רבי חיים יעקב ספארין מקאמרנא הציע שהשם מועד נועד לתת דגש ליום הכיפורים²⁴:

כל מועדי השנה נכללים ביום הכפורים, כי כל המועדים נקראים שבת ויום הכפורים נקרא 'שבת שבתון' שהוא השבת על המועדים שהם נקראים ג"כ שבת, משום הכי נקרא סדר מועד לשון יחיד ולא ככל הסדרי משניות שנקראים בלשון רבים.

לעומתו הרב זנדר הציע שהדבר נעשה בכדי להדגיש את מקומו המרכזי של חג הפסח "שהוא ראש לכל המועדים וכלל כל המועדים, ובכל המועדים אומרים זכר ליציאת מצרים"²⁵. הרב פנט טען שחג הפורים הוא זה המודגש בקריאת הסדר בלשון יחיד; כדי להסביר את דבריו הוא פותח בציון הסברו של ה'מעשה רוקח' לכך שמסכת תמיד נקראת בלשון יחיד "לרמזו שלעתיד בבית המקדש השלישי לא יהיה כי אם תמיד אחד..."²⁶. מכאן קצרה הדרך למסקנה אודות סדר מועד: "שגם על המועדים אמרו שכולם בטלים חוץ מפורים, אם כן לא יהיה רק מועד אחד, ועל זה רמזו בלשון יחיד"²⁷. הרב ברקוביץ', שאף הוא הציע תשובה זו העיר מיד²⁸:

וכי תימא הא שם במדרש משלי מובא מיד אחר המאמר הנ"ל – לפי גרסת שו"ת הרשב"א – 'אמר רבי אף יום הכפורים אינו בטל לעולם שנאמר והיתה

22 זר הצבי, בני ברק תשנ"א, עמ' קכג.

23 שם, עמ' קכה.

24 בית יעקב, בתוך: הרב ח"ה הורביץ, חבת ירושלים, ירושלים תשכ"ד, עמ' שנד-שנה; הנ"ל, שבת שלום ומבורך, אונוואר תרע"ח, עמ' מב; הנ"ל, פרי חיים – ויקרא, ירושלים תשנ"ט, עמ' רעט; שם, במדבר, עמ' קע.

25 הרב מ"פ זנדר, הגדה של פסח – מגיד כהלכה, תל אביב תשנ"ח, עמ' קכט.

26 הרב ח"א פנט, תפוחי חיים, בתוך: א"ש פנט, אשיב אברהם, תל אביב תשל"ב, עמ' קכח.

27 שם, עמ' קכט. כעין זה כתב גם הרב י' גאלדמיצר, "טעם קריאת סדר מועד בלשון יחיד", זרע יעקב כו, עמ' תיב.

28 הרב מושי" ברקוביץ', "נתיבי אור – יאיר נתיב בענייני הלכה ואגדה", המאור מו (ב) כסלו תשנ"ג, עמ' 32.

זאת לכם לחוקת עולם' – א"כ הרי רבי יסד המשנה ולשיטתו שניים זו שמענו פורים ויום כפורים, ואם כן הדרא קושיא לדוכתא.

על כך הוא השיב:

יתכן שרבינו הקדוש לשיטתו באמת קראו מועדים, אבל אנו נקטינן כשיטה דהכל עתידים להתבטל חוץ מפורים... ולדין שפיר קרינן ליה סדר מועד בלשון יחיד.

מכיוון אחר הגיע הרב ואקנין, שהפנה את תשומת הלב לעובדה שתכני חמשת סדרי המשנה האחרים רלבנטיים דבר יום ביומו, "לא כן סדר מועד יש לו זמן קבוע, ולא נהיגי בכל יום ובכל חודש כי אם או פעם אחת בשבוע כגון יום שבת קודש ועירובין, או פעם אחת בשנה כגון פורים פסח שבועות ראש השנה כיפור סוכות, לכך אמרו בלשון יחיד"²⁹. בדרך דומה הלך הר"י משאש בהסברו הראשון³⁰:

שכל הסדרים אינם דבר השווה בכל נפש, רק מי שיש לו שדה חייב בפאה ומי שיש לו אילנות חייב בביכורים ומי שאין לו כלום פטור מכולם, וכן כל הסדרים יש חייב בזה ופטור מזה ויש פטור מן הכל ויש חייב בכל, אבל סדר מועד כולו שייך בכל אחד מישראל כקטון כגדול, אחד האיש ואחד האשה.

מכאן עולה מאליו ההסבר לפיו 'קראוהו בלשון יחיד להורות שכל הסדר הוא כדבר אחד השייך בכל נפש'.

הסבר 'טכני' לקריאת הסדר בלשון יחיד נותן הרב כהן-סקאל: "נראה לי משום דהכתוב כתב 'עתיך'³¹. יש לציין שתשובה זו הועלתה ככל הנראה כבר קודם, שכן הרב הירשוביץ בספרו 'אוצר כל מנהגי ישרון' שראה אור בשלושים שנה לפני צאת ספרו של הרב כהן-סקלי לאור³² מביא הסבר זה כדבר שכבר פורסם³³. אמנם היו שהעירו על פירוש זה שהמילה 'עתיך' גם היא לשון רבים, ומאידך היו שהעירו ש'חכמת ודעת' אף הם בלשון יחיד, ולמרות זאת שמות הסדרים שנרמזו בהם – קדשים וטהרות – הם בלשון רבים³⁴.

בתשובה שנייה שניתנה על ידי בעל סמיכת זקנים הנ"ל הוא ציין ששם הסדר בלשון יחיד מתייחס לעתיד לבוא³⁵:

29 הרב ש' ואקנין, נאה דורש, ירושלים תשט"ז, עמ' קג.

30 מים חיים, א, ירושלים תשכ"ז, עמ' לח.

31 בנפש דוד נדפס בתוך: הנ"ל, קרן לדוד, ירושלים תשנ"ד, סי' רכט.

32 הספר קרן לדוד נדפס לראשונה במקנאס שבמרוקו בשנת תש"ו.

33 הרב א"א הירשאוויץ, אוצר כל מנהגי ישרון, ס' לואיס תרע"ז, עמ' 27 הערה ראשונה.

34 ראה דבריהם של הרב ח"נ ליכטינשטיין ופ' רבינוביץ' [חש"מ], "פתרון מאי דכתיב", אוריתא, טז, עמ' רסט.

35 סמיכת זקנים, פרנקפורט תמ"ד, ה עמ' ב.

וסדר מועד לשון יחיד שהוא נגד עולם הבא שאינו רק יום אחד כדכתיב 'כיום מועד', ועיקר העולם הבא הוא האלף שנה יומו של הקב"ה שעתיד הקב"ה לחדש את עולמו כדכתיב 'נשגב ה' לבדו ביום ההוא'.

גם הרב אהרנרייך, בהסבר דרשני³⁶ שכתב הציע שהמילה מועד כלל איננה רומזת לתכניו של סדר מועד – ימי החג (או התענית) שבמשך השנה – אלא לעת שלעתיד. בבסיס דבריו עומדים דברי חז"ל שאין הגלויות מתכנסות אלא בזכות לימוד המשנה, ולכן "קורין מועד שהוא עתיך לרמז דעל ידי לימוד המשנה נזכה לגאולה שנקרא מועד"³⁷. ובאותו כיוון מציע רבי אלעזר רוקח, שהיות ועל פי הקבלה ששה סדרי משנה הם כנגד הספירות, וסדר מועד הוא כנגד מידת גבורה שהיא צמצום, לכן נקרא מועד ולא מועדים³⁸.

ונסיים בדברי הרב יעקב קמינצקי, שבחידושו למסכת שבת, כתב³⁹:

ואולי יש לומר שהיינו מפרשים דזהו סדר המועדות לפי סדר השנה, ובאמת יומא הוא קודם ר"ה וסוכה היא ג"כ קודמת לר"ה, אבל מעתה הפירוש הוא סדר כל מועד ומועד על פי הלכותיו ומנהגיו.

דבריו של הרב קמינצקי מבוססים על סדר המשניות כפי שהוא מוכר לנו, סדר שאינו תואם את לוח השנה⁴⁰. הרב קמינצקי טוען שכדי למנוע טעות, שהרי המסכתות אינן מסודרות לפי לוח השנה, נקרא הסדר בלשון יחיד – לשון שאינה יוצרת זיקה בין מסכת אחת לשנייה.

סיכום

דברי רש"י ז"ל נ"ל נחתמים בכך ש"ראויה לשבח עצם ההערה בענין שאין דרך לשים אליו לב"ד⁴¹. דומה שגם לאחר סקירת המיגוון העשיר והססגוני של ההסברים והשוניים שניתנו לשאלה זו עדיין לא נמצאה תשובה המניחה לגמרי את הדעת ואת הלב, "אבל ראויה לשבח עצם ההערה".

- 36 כך הגדיש הסבר זה הרב דוד יואל וייס בספרו: מגדים חדשים – שבת, ירושלים תשנ"ב, עמ' צט.
- 37 הרב ש"ז עהררענרייך, טיול בפרדס – פירוש על אגרת הטיול, בתוך: הרב חיים בן בצלאל, אגרת הטיול, ירושלים תשי"ז, עמ' קנט.
- 38 מעשה רוקח, אמשטרדם ת"ק, דף ב ע"א (ולא כמו שהבין [חש"מ], מנחת עני, בוקרסט 1916, עמ' 32); וראה גם הרב י"י חסידא, כרמי ישראל, ירושלים תש"ן, עמ' ריט.
- 39 אמת ליעקב – מועד, נוא יורק – קליבלנד תשנ"א, עמ' קיט.
- 40 מן הראוי לציין שבסדר המשניות כפי שהוא מופיע בתיקוני ליל שבועות סדר המסכתות שבסדר מועד הוא לפי סדרן בלוח השנה. כתבתי על כך במאמר: "על אמירת משניות בתיקון ליל שבועות" שטרם פורסם.
- 41 הרב ש"י זווין, סופרים וספרים, ג, תל אביב תשי"ט, עמ' 169.